

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 43: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2014

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/0c83c3ef-20ae-4cc4-bd2b-a8d0defb6e6e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Četiri do sada neobavljena epigrafska spomenika

Amra Šaćić
Sarajevo

Izučavanje teritorijalne, upravno-administrativne strukture i historije svakodnevnice, odnosno procesa vezanih za njih, predstavlja suštinu naučnog istraživanja razvoja provincija koje nisu pripadale krugu visokorazvijene mediteranske civilizacije. Usljed geografske udaljenosti i nepriступačnosti planinskog terena pojedini dijelovi rimskih provincija koji su se nalazili na tlu današnje Bosne i Hercegovine bili su dosta odsječeni od velikih urbanih centara ne samo carstva već i provincija čiji su to sastavni dijelovi bili. Takav položaj je rezultirao nedovoljnom zastuplenošću u antičkim pisanim vrelima.

Pisanje antičkih pisaca vrlo često je konfuzno, neprecizno i zahtijeva detaljnu metodološku obradu korištenjem vanjske i unutrašnje kritike izvora. Kada se govori o literarnim izvorima u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj antičkoj historiografiji, njima se davala velika prednost u odnosu na materijalnu građu, iako ti izvori zapravo predstavljaju historiju ilirskih naroda gledanu iz nedovoljno objektivne perspektive grčko-rimskih pisaca.¹ Nasuprot tome epigrafski

spomenici, kojih je do sada na tlu Bosne i Hercegovine pronađeno više stotina, autentično su svjedočanstvo ljudi tog vremena o tekovinama političkog, kulturnog i socijalnog života provincija Dalmacije (*Dalmatia*) te dviju Panonija (*Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*).

U ranijim fazama istraživanja, epigrafskoj građi se davao sekundarni značaj, dok se moderna antička historiografija sve više oslanja na podatke do kojih dolazi analizom sadržaja teksta epigrafskih spomenika.² Iako nema sistematskih istraživanja, broj novootkrivenih epigrafskih spomenika u Bosni i Hercegovini značajno se povećao. Tako je nakon XIX stoljeća i istraživanja Arthura Evansa, koji je na širem prostoru Trebinja zabilježio pronalazak dva miljokaza, krajem XX stoljeća pronađen i treći epigrafski miljokaz.³

provincije spominje tek u veličanju pobjede rimskih trupa *Celebri etiam opera diligentique Vibius Postumus vir consularis, praepositus Delmatiae, ornamenta meruit triumphalia* (Vell. II, 116, 1-2). Zbog različitih prepisa, interpretacije i određenih naučnih propusta rad na grčkim i rimskim izvorima svakako još uvijek može dati rezultate koji će pridonijeti potpunijoj slici strukture peregrinskih *civitates* i značaju pojedinih rimskih institucija u procesu njihovog prelaska u municipalni status te faza određenih kulturno-historijskih procesa na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

² Dokaz za to jeste da su velike zbirke latinskih natpisa poput: Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich Ungarn-Wien (AEM), L'Année épigraphique; Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine – Paris (AE), Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia (ILJug)* dostupne naučnim radnicima na web bazama podataka, od kojih su najznačajnije Epigraphische Datenbank Clauss i Epigraphic Database Heidelberg.

³ *ILJug* II, 962 = *CIL* III, 10175 = *CIL* III, 10175 add. P. 2328, 177.

ILJug II, 966 = *CIL* III 10176.

¹ Tako na primjer savremena historiografija, povodeći se za Velejem Paterkulom, zaključuje da je provincija Ilirik podijeljena na dva dijela 8. godine nove ere nakon rimske pobjede na rijeci *Bathinus* – *Ferocem illam tot milium iuventutem, paulo ante servitute minatam Italiae, conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomen Bathinum, prostermentemque se universam genibus imperatoris, Batonemque et Pinnetem excelsissimos duces, captum alterum, alterum a se deditum iustis voluminibus ordine narrabimus...* (Vell. II, 114, 4), odnosno Bosni, ali u kojem dijelu njenog toka historiografija još uvijek nije u kontekstu historijske hermeneutike identificirala. Međutim, Velej Paterkul u svom tekstu ne navodi da je tada došlo do bilo kakve administrativne podjele unutar postojeće provincije na čijem teritoriju se vodi *Bellum Pannonicum*, pa Dalmaciju u kontekstu

Sl. 1. Epigrafski miljokaz cara Maksimina Tračanina i njegovog sina Maksimusa nađen na lokalitetu Aleksina Međa u blizini Trebinja
(Foto: A. Šačić)

Sl. 2. Prednja strana miljokaza s tekstualnim dijelom s lokaliteta Aleksina Međa (Trebinje)
(Foto: A. Šačić)

Miljokaz je pronašao trebinjski arheolog Đorđe Odavić 1980. godine prilikom arheološkog iskopavanja srednjovjekovne crkve Svetog Pantelejmona u selu Aleksina Međa u neposrednoj blizini grada Trebinja.⁴ Spomenik je bio uzidan u ogradu spomenute crkve. Zbog takve sekundarne upotrebe sačuvan je u dosta lošem stanju. Važno je naglasiti da je sačuvan samo fragment miljokaza, gornji dio s tekstom. Visina sačuvanog fragmenta je 55 cm, promjer 40 cm. Slova su jako plitko uklesana i veći dio je izbrisan. Uklesane grafeme na spomeniku su veličine 6,9 cm u trećem redu, 5,2 cm u četvrtom redu te u petom i šestom redu 7,2 cm i 5,3 cm.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

[-----]
[-----]
[Ma]X[iminus] • [I]mp
[erator] II co(nsul)
s[----] M[ax]/[imus ?]
[n]obi[lissimus][----].

⁴ Ovom prilikom se zahvaljujem gospodinu Odaviću na ustupljenoj objavljenoj i neobjavljenoj epigrafskoj građi Muzeja Hercegovine u Trebinju.

Prevod : Maksimin, Imperator dva puta, konzul (?), ... Maksimus, najplemenitiji.

Analiza teksta, koji se zbog oštećenosti spomenika može pročitati samo malim dijelom, ukazuje na to da spomenik potječe iz vremena cara Maksimina Tračanina (*Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus Augustus* 235–238) i njegovog sina Maksimusa (*Gaius Julius Verus Maximus Princeps Iuventutis*). Ako je titulacija Imperator (dva puta) tačna, onda se spomenik može datirati u ljeto 236. godine, kao miljokaz iz Donje Bijenje (Nevesinje).⁵ Za relativno preciznu dataciju miljokaza postoji više razloga. Naime, pored imena i titulacije cara Maksimina, na spomeniku je uklesano i ime njegovog sina Maksimusa. On ima identičan *praenomen* i *nomen* kao i njegov otac. Uz Maksimusovo ime na natpisu je vjerovatno stajala titula *Caesar* koja mu je dodijeljena 236. godine.⁶ Naime, te je godine,

⁵ *Imp(erator) Caes(ar) C(aius) Iul(ius)] / Verus Maximinus / Pius Felix p(ontifex) m(aximus) t(ribunica)/ p(oteste) II Imp(erator) III co(n)s(ul) s/ p(ater) p(atriae) et C(aius) Iul(ius) Verus / Maximus nobi/lissimus Caes(ar) / Augusti. (ILJug II,1022 = AE 1980, 0681)*

⁶ Titula *Caesara* je izgubila svoje značenje iz perioda uspostavljanja principata kada je tu titulu mogao nositi samo car.

pored toga što je svog sina proglasio *Caesarom*, Maksimin Trački treći put proglašen imperatorom.⁷ Budući da je na spomeniku uklesano da je Maksimin Trački *imperium* imao dva puta, a treći put je titulu imperatora dobio krajem jeseni, prije 10. decembra 236. godine, datacija koju je za spomenik iz Donje Bijenje ponudio Bojanovski i u ovom slučaju se čini opravdanom.⁸ Moguće je da sekundarna upotreba ovog miljokaza nije uništila tekst te da je do toga došlo već u antici kada je ime cara Maksimina brisano s natpisa (*damnatio memoriae*).

Svakako, bez obzira na prostor na kome je nađen epigrafski miljokaz, treba ukazati na mogućnost da je spomenik bio dio komunikacijske mreže koja je prolazila preko Nevesinjskog polja prema Sarajevskom polju, odnosno prema municipalnoj jedinici *Aque*. Tim više ako se ima u vidu da je miljokaz korišten u srednjem vijeku kao građevinski materijal i ne bi bilo ništa neobično da je prenesen s prostora Nevesinja. Po svemu sudeći je za vrijeme vladavine Maksimina Tračanina došlo do obnove putne komunikacije Naron – Sarajevsko polje. Kao argument za ovu pretpostavku da je spomenik donesen s prostora Nevesinjskog polja može se uzeti i drugi Maksiminov miljokaz nađen u Han Viteku kod Konjica.⁹ Čak se može pretpostaviti da su sva tri spomenuta miljokaza Maksimina Tračkog nastala u istoj klesarskoj radionici. Nažalost, niti na jednom od tri navedena epigrafska spomenika nije sačuvana miljacija.¹⁰

S druge strane, bitno je istaći da je spomenik nađen u blizini mjesta gdje se prema mišljenju Bojanovskog nalazila rimska stanica *Asamo* (*Asamum*).¹¹ Do tog zaključka je Bojanovski došao na osnovu detaljne analize *Tabule Peuntin-*

geriane.¹² Njegov značaj je time veći i što dolina Trebišnjice, za razliku od doline Neretve, ne obiluje epigrafskim miljokazima. Budući da je ovo prva interpretacija sadržaja ovog miljokaza, tek kasnije analize mogu odrediti njegov eventualni značaj za izučavanje ceste *Epidaurum – Asamo*. Spomenik se danas nalazi u Muzeju Hercegovine i nije uvršten u muzejsku postavku.

U korpus epigrafske građe s prostora agera *Epidaura* (*Ager Epidauritanus*) treba svrstati i epigrafski nadgrobni spomenik otkriven 1999. godine u Trebinju.¹³ Osim malog dijela natpisa, od koga se sačuvalo svega nepotpuna tri reda teksta, sve ostalo je sekundarnom upotrebom uništeno. Dimenzije očuvanog fragmenta iznose: visina 29 cm, širina 11 cm i debljina 6 cm. Slova su uklesana u pravilnoj kapitali i njihova visina iznosi 7 cm. Prva 2 ili 3 reda teksta su uništeni, kao i posljednji redovi. Ne može se precizirati koliko je redova bilo, osim što je očigledno da nedostaje uvodna zavjetna formula bogovima Manima. Također, na spomeniku nedostaje i završna formulacija teksta.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

[-----] [-----]
[-----] / [---]emo
Ael(io) • ann(or)um
• XXXV • [----].

Prevod : Elija (koji je umro) s 35 godina

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	<i>nomen</i>	Informacije
[---] EMO / AEI	Elije	<i>Aelius</i>	-

Kao i na većini sepulkralnih spomenika s trebinjskog područja, i osoba koja se spominje na ovom spomeniku ima *nomen Aelius*.¹⁴ Na osnovu gentilnog nomena može se zaključiti da

Naime, kada je Antonije Pije 138. godine postao car, titula *Caesar* data je drugom Hadrijanovom usvojenom sinu Marku Aureliju. Time se davao nasljedni legitimitet nosiocu te titule.

⁷ Sergejevski 1948, 50.

⁸ Bojanovski 1978, 117.

⁹ *Imp(eratori) C(aesari) IUL(io) / M[a]ximino Pio Felici e[t] C(aesari) Lu[l](io) maximo / nobilissim[o] / Caesar Aug(usti).* (CIL III 10165)

¹⁰ Bojanovski smatra da je gradnja ceste Naron – Nevesinjsko Polje – Borci – Konjic – Sarajevsko polje počela još u Augustovo doba (Bojanovski 1974, 15). Po svemu sudeći u četvrtoj dekadi III stoljeća došlo je do relativno velike rekonstrukcije dijela te ceste koji je prolazio sjeveroistočnom Hercegovinom.

¹¹ Bojanovski 1988, 86.

¹² U tom kontekstu značilo bi da je ovaj miljokaz i materijalni dokaz onog što je zabilježeno u *Tabuli Peuntingeriani*.

¹³ Kao i u slučaju prethodnog spomenika, za pronalazak ovog *cippusa* je zaslužan arheolog Đorđe Odavić. Odavić je našao spomenik u prostorijama Muzeja Hercegovine, kada je muzej bio podvrgnut velikom čišćenju prostorija zbog izložbe „Galerija legata“ slikarke Milene Šotre. Spomenik je znači bio pronađen prije 1999. ali je bio zagubljen u muzejskom inventaru.

¹⁴ Gentilni nomen *Aelius* je najčešći nomen na prostoru koji je u administrativno-pravnom kontekstu pripadao *Ageru Epidauritanusu*. Jedino što se iz sačuvanih onomastičkih elemenata može sa sigurnošću utvrditi jeste da se radi čovjeku koji nosi gentilno ime cara Hadrijana (*Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Buccellanus Augustus* 117–138).

Sl. 3. Prednja strana s tekstom cippusa iz Trebinja
(Foto: A. Šačić)

je *terminus ante quem* nastanka spomenika prva polovina II stoljeća nove ere. Zbog loše očuvanosti spomenika *praenomen* se ne može tačno odrediti. Sačuvana su samo tri posljednja slova EMO. Dativni nastavak /O/ ukazuje na to da se radi o muškoj osobi. Imena koja se u lingvističkom smislu sastoje od grafema /EMO/ u onomastičkom mozaiku rimske države nisu česta. Pojavljuju se najčešće u rimskoj provinciji *Gallia Narbonensis*, odakle je, moguće, ovaj Elijevac doselio.¹⁵ Ipak, zbog nedovoljnih informacija koje

¹⁵ Jedino ilirsko ime koje ima posljednji slog na EM je *Temus*. Međutim, to je žensko ilirsko ime, koje istina ima muški nominativni nastavak /US/, ali u dativu se ne pojavljuje nastavak /O/ što je ovdje slučaj. Andras Mócsy u svom radu *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „*Dissertationes Pannonicae*“ navodi nekoliko imena koja se mogu dovesti u vezu s onomastičkim elementima ovog natpisa: *Aedemo*, *Eudemus*, *Demostratus*, *Lemnus*. Ova imena se u najvećem broju javljaju u rimskoj provinciji *Gallia Narbonensis*, u kojoj dominira izvorno keltsko stanovništvo. (Više, Mócsy, 1983, 6, 118, 100, 161). U istom kontekstu spominje i Barnabás Lőrincz u radu *Onomasticon provinciarum Europae latinarum* ime *Aedemo* (više u: Lőrincz 2005, 25). Bojanovski navodi da su u zaleđu Epidauruma uglavnom sačuvana domaća, ilirska imena. Međutim, on ne odbacuje mogućnost prisustva doseljenika (Bojanovski 1988, 83-84). Shodno navedenom, postoje dvije mogućnosti koje se mogu dovesti u vezu s porijeklom ovog Elijevca. Prva opcija bi bila da je u pitanju osoba domaćeg, ilirskog porijekla, dok bi druga

ovaj epigrafski spomenik pruža, pitanje etničkog porijekla pokojnika ostaje otvoreno.

U odnosu na antičke sepulkralne spomenike, nalazi antičke cigle (opeke) s utisnutim tekstom su dosta rjeđi.¹⁶ Razlog treba tražiti u činjenici da materijal koji su proizvodile male radionice iz unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije nije izlazio iz okvira lokalne upotrebe.¹⁷ Imajući navedeno u vidu, do sada neobjavljeni natpis na opeci, a koji je pronađen na širem lokalitetu Makljenovca (kod Doboja), proširit će korpus antičkih pečata s prostora današnje Bosne i Hercegovine.¹⁸ Širina opeke je 28 cm, dužina očuvanog fragmenta je 18 cm, dok je veličina slova 4 cm. U ortografskom smislu grafeme su napisane u pravilnoj kapitali i dosta dobro očuvane izuzev posljednjeg slova. Kod posljednjeg slova u natpisu je sačuvana gornja polovina, dok je donja polovina uništena vjerovatno slučajno, prilikom iskopavanja. Budući da se natpisi na opeci nalaze

opcija ukazivala na doseljenika iz Galije Narbonensis. Zbog parcijalno očuvanih grafema iz ličnog imena, ne treba odbaciti niti jednu od mogućih opcija u vezi s porijeklom ovog Elija čiji je spomenik nađen u Trebinju.

¹⁶ U unutrašnjosti provincije Dalmacije registrovano je oko petnaest radionica koje su proizvodile opeku (Škegro 1999, 258). Čitajući literaturu može se primijetiti da je Robert Matijašić trenutno klasičar koji se najviše bavi problematikom tekstova na opeci. Pedišić i Podrug podvlače da je Matijašić u nekoliko navrata naglasio da se stručnjaci moraju više angažirati oko publikacije opekarskih proizvoda jer bi se tako stvorila osnova za izradu korpusa antičkih pečata (Pedišić / Podrug 2007, 82). Kada je u pitanju prostor Bosne i Hercegovine do sada nije obavljena niti jedna monografija na ovu temu. Problem natpisa s prostora Bosne i Hercegovine tretiran je sporadično u okviru drugih, širih tema kod autora poput Patscha, Sergejevskog, Čremošnikove, Bojanovskog, Škegre, Mesihovića, Busuladžića i drugih. Određene podatke o natpisima na opekama iz Bosne i Hercegovine daju autori u komparativnom smislu poredeći te natpise s natpisima nastalim u radionicama na jadranskoj obali. Vidi se to na primjerima radova Matijašića i Wilkesa.

¹⁷ Škegro navodi da se u doba razvijenog Carstva (pri tome misleći na razdoblje od druge polovine II stoljeća) otvaraju i općinske radionice (municipalne) za proizvodnju opeke čiji su proizvodi namijenjeni samo za lokalnu upotrebu (Škegro 1999, 253). Posmatrano iz hronološkog ugla, vrijeme djelovanja tih radionica je po svemu sudeći bilo kratko i zavisilo je od internih građevinskih potreba manje zajednice. Moguće je da su te radionice na prostoru Bosne i Hercegovine nastale u okviru građevinskih projekata koji su bili aktuelni na određenom prostoru u jednom vremenskom razdoblju.

¹⁸ Ovom prilikom se zahvaljujem arheologu Aleksandru Jašareviću, kustosu Regionalnog muzeja u Doboju, koji me je informirao o prisustvu ovog nalaza u depou spomenutog muzeja te mi dao uvid u materijal i time omogućio analizu pečata.

Sl. 4. Fragment rimske opeke s natpisom s Makljenovca (Doboj) (Foto: A. Šaćić)

na materijalu koji je ipak mekši u odnosu na druge vrste epigrafskih natpisa, ovakva (nenamjerna) oštećenja su česta. Pored posljednjeg slova na natpisu, jasno se uočava da je jedan dio opeke otkinut nekim oruđem te je na tom mjestu nastalo manje udubljenje. Ovo je važno naglasiti jer se na fotografiji može steći dojam da je u pitanju ostatak neke grafeme ili interpunkcijskog znaka.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:
C(aesari) v(etustate) [c(orrumpum)].

Prevod: Cezari (obnovitelji) starina uništenih.

Tekst natpisa na opeci sa Crkvine na Makljenovcu je dosta neuobičajen za prostor Zapadnog Balkana. Njegova analiza je zahtijevala komparaciju s tekstualno sličnim natpisima iz drugih dijelova rimske države. Naime, ova vrsta teksta se u najvećem broju slučajeva pojavljuje na javnim (*tituli publici*) ili privatnim natpisima na građevinama (*tituli privati*) te ima svrhu počasnih natpisa i rijetko se koristi kao pečat na upotrebnim predmetima (*instrumentum*).

Pečat upućuje na to da je opeka nastala u periodu vladavine cara Septimija Severa (Caesar *Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus* 193–211). *Terminus ante quem* izrade opeke jeste 202. godina, dok je *terminus post quem* 211. godina.¹⁹ Riječ *caesar* se treba čitati u množini,

jer svi spomenici koji imaju skraćenicu CVC se odnose na princepsa Septimija Severa i njegove sinove i nasljednike Karakalu i Getu.²⁰ Pojavljuje se na još jednom epigrafskom spomeniku pronađenom na Crkvini kod Makljenovca.²¹ Kraj drugog i početak trećeg stoljeća je razdoblje kada riječ *Caesar* počinje gubiti svoje prvobitno značenje i počinje dobivati smisao u značenju nasljednika *Augusta*. Kao još jedna potvrda ove datacije mogu se uzeti i ranije objavljeni epigrafski spomenici s *castruma* u Doboju. Naime, do sada je pronađeno više takvih spomenika koji se odnose na spomenutog rimskog vladara i članove njegove porodice.²² Sistematsko istraživanje koje je 1984. godine izvršila Irma Čremošnik potvrdilo je da se na Crkvini kod Makljenovca nalazio vojni logor, za koji se može pretpostaviti da je u periodu vladavine Septimija Severa bio na svojevrsnom vrhuncu.²³ Iako postoje indicije da je na širem prostoru Doboja postojala radionica u ko-

vima (koji su također nosili titulu *caesara*) Getom i Karakalom obnovio *Panteon* (*Pantheon*) u Rimu (Birley 2002, 163).

²⁰ Slični natpisi su nađeni u Britaniji i Francuskoj. Naprimjer: *[Imperatores] Caesares L(ucius) Septi[m]ius Severus Pius Pertinax Aug(ustus) et M(arcus) Aurelius* / *[Antoninus A]ug(ustus) [[et [P(ublius)]]] Septimius [[[Geta]]] nobilissimus Caesar 3* / *[vetustate c]orruptum* (CIL VII, 00106)

²¹ Fragment sepulkralne stele, očuvani tekst:] / i(?)[---] / cv(?)[---] / h[---] / eiu[s? ---] / [-----](?) (CIL III, 12760).

²² CIL III, 14222 (p. 2328, 117); CIL III, 12757 = AHB p 639.

²³ Čremošnik 1984, 23-84.

¹⁹ Skraćenica CVC se pojavljuje na spomenicima Septimija Severa nakon 202. godine kada je on zajedno sa svojim sino-

Sl. 5. Fragment rimske opeke s natpisom s Makljenovca (Doboj) (Foto: A. Šačić)

joj se proizvodila opeka, još uvijek ne postoji dovoljan broj nalaza koji bi to potvrdili. Na osnovu jednog nalaza s pečatom CVC teško je procijeniti je li riječ o domaćoj proizvodnji ili je u pitanju import građevinskog materijala za potrebe vojnog logora i naselja koje je nastalo uz logor.²⁴

Svakako ne treba negirati ni mogućnost postojanja radionice, čije bi postojanje hronološki gledano bilo relativno kratko i usko vezano za interne potrebe gradnje castruma. Takve radionice, često radi interne upotrebe, koja nije uključivala veću proizvodnju radi izvoza, nisu na materijal morale stavljati pečat radionice. S druge strane, moguće je i da su takve radionice stavljale pečat samo na određeni, manji broj proizvedenih primjeraka. Međutim, distribucija opeke sa pečatom CVC na širokom prostoru rimske države ukazuje na mogućnost da je materijal importiran iz nekog od vecih, moguće italskih centara proizvodnje ob-

zirom da je oznaka CVC korištena prvobitno sa ciljem prikazivanja aktivnosti cara Seprimija Severa.

Na Crkvini kod Makljenovca nađen je još jedan antički epigrafski spomenik koji do sada nije objavljen.²⁵ Riječ je o votivnoj ari posvećenoj vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru. Širina spomenika je 29 cm, dužina 60 cm. Prostor za pisanje teksta je širine 15 cm, dok je visina iste 28 cm. Slova su napisana pravilnom kapitalom u visini od 3,5 cm.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)

[L?] [V]AR(ius) R (ufus)

[DELMA]TI[S]

COH(orti) • I • M(illiariae)

5 EX I(maginifero) V(oto) S(olverunt)

l(ibentes) •

²⁴ Dosadašnja istraživanja su pokazala da su naselja organizirana uz vojne logore bila ustrojena po uzoru na civilna naselja i *vicuse*. (Čremošnik 1984, 38)

²⁵ Kao i u slučaju prethodnog nalaza zahvalnost dugujem arheologu Aleksandru Jašareviću, kustos Regionalnog muzeja u Doboju, koji mi je omogućio pristup spomeniku. Ova epigrafska ara trenutno se nalazi u depou spomenutog muzeja, ali bi se u skorijoj budućnosti trebala naći u stalnoj muzejskoj postavci.

Prevod: Jupiteru najvećem najboljem, [L] Varius Rufus, Delmatskoj kohorti I miliariji, od *imaginifera* u zavjet ispunio rado.

Od svih navedenih epigrafskih spomenika navedenih u radu, možda bi bilo pretenciozno reći da ova votivna ara ima najveću vrijednost, premda njena analiza može dati određene smjernice u vezi s određivanjem međuprovincijske granice Dalmacije i Panonije. Kada je u pitanju ova vrsta spomenika, do sada je na Makljenovcu kod Doboja pronađen samo još jedan fragment spomenika, na kome se može pročitati Jupiterova zavjetna formula.²⁶ Za razliku od ove votivne are, taj spomenik, budući da je samo malim dijelom očuvan, ne omogućava nikakvu detaljniju epigrafsku analizu.²⁷ Naravno, historijska vrijednost ovog spomenika nije u zavjetnoj formuli ili onomastičkoj strukturi imena dedikanta, već u nazivu kohorte koja se pojavljuje na njemu. Prvo slovo *praenomena* L je dosta loše sačuvano, ali nije u potpunosti izbrisano i moguće je da označava jedno od najčešćih rimskih ličnih imena *Lucius*. Ista situacija se susreće s genitilnim nomenom u kojem se može prepoznati gornji dio grafeme V te grafeme AR koje su dosta dobro očuvane. Početno slovo R u *cognomen*u označava *Rufus* ili *Rufinio*. U onomastičkom kontekstu analiza imena u kome je sačuvano samo prvo početno slovo i pored svih onomastikona i nomenklatora i dalje se zasniva na dosta nepreciznim pretpostavkama. U trećem redu na spomeniku se može relativno dobro razaznati ostatak riječi *Delmatis*, što je dativ od riječi *Dalmatarum*, koja je ulazila u zvanični naziv kohorte. Potom je u petom redu sačuvana formula koja precizira da se u ovom slučaju radi o *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*.²⁸ Podatak je to koji potvrđuje da je

castrum na Makljenovcu pripadao rimskoj provinciji Dalmaciji jer za razliku od *Cohors prima Flavia Hispanarum*²⁹ i *Cohors prima Belgarum*,³⁰ koje se također pojavljuje na po jednom natpisu iz Doboja, kohorta čije ime je uklesano na ovoj ari sve vrijeme svog postojanja je bila stacionirana na prostoru Dalmacije. U petom redu je navedeno da je dedikant are bio *imaginifer*. To bi značilo da je on bio *principales* što bi današnjim rječnikom rečeno odgovaralo činu podoficira. Njegov zadatak u kohorti je bio da nosi simbol sa likom principesa i ovo zanimanje je karakteristično samo za prvu kohortu. Nakon toga slijedi uobičajana zavjetna formula bez da su primjetne neke specifičnosti.

Na mogućnost prisustva kohorte *Delmatarum milliaria equitata* ukazivao je Géza Alföldy koji je jedan od tri ulomka do sada pronađena vojna natpisa s Makljenovca pripisao upravo ovoj kohorti.³¹ Ivo Bojanovski prilikom pisanja poglavlja o rimskoj vojsci na prostoru današnje Bosne i Hercegovine unutar monografije „Bosna

jeme vojne kampanje koju je Septimije Sever vodio protiv Parta (197–198. godina). Smatra se da je u pitanju kohorta koja je *de facto* čitav principat bila stacionirana u svojoj „rodnoj“ provinciji Dalmaciji i da se kao takva ubraja u red, uslovno rečeno, autohtonih kohorti (više u: Holder 1980).

²⁹ [...]m[us(?)] tr[i]b(unus)(?) / [c]oh(ortis) eius[d]em / [p]raef(ectus) coh(ortis) I Fl(aviae) / [Hi]spano[r]um (CIL III, 12759. (B) = CIL III, 14619. (B)). U vezi s ovim natpisom treba podvući da Čremošnik dobro primjećuje da je na natpisu naveden *cursus*, odnosno položaj koji je ovaj tribun imao u vojsci, da je plemićkog roda, ali budući da je samo sačuvan fragment spomenika, on je nekad ranije mogao biti tribun kohorte I Flavije Hispanorum, što ne znači da se ta kohorta nalazila u castrumu na Makljenovcu u trenutku nastanka spomenika. Naime, tribunat u toj kohorti bi mogao biti samo dio njegovog *cursus honorum* koji nije, nažalost, u potpunosti sačuvan. (Čremošnik 1984, 39)

³⁰ D(is) M(anibus) / C(aius) Iulius Maxi/mus veter(anus) / coh(ortis) I Belg(arum) / 5 v(ivus) f(ecit) / sib(i) ed(= et) Avil(liae) / Amabili co/niugi su(a)e (CIL III, 8376b. = CIL III, 12750 = AE 1890, 0105).

³¹ U pitanju je fragment votivne are s tekstom *curam] / [age]nte M(arco) R(ufinio) [---] / [praese]nte co(hors-) [---] / miliar[ia- ---] (CIL III, 12758 = CIL III, 14618b). Način čitanja kakav je uradio Alföldy dovodi ovaj spomenik u vezu s analizom neobjavljene are s Makljenovca (više u: Alföldy 1962). Ne treba negirati mogućnost da je u pitanju čak ista osoba, tim više što onomastički elementi na ari nisu dovoljno dobro očuvani. Na natpisu ove kohorte iz Užica se također pojavljuje ime *Rufus: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Part(h)ino / C(aius) Iul(ius) Rufus / trib(unus) coh(ortis) Imil(liariae) / Delm(atarum) pro sal(ute) / 5 [[.....]] / [[...]] I l(ibens) p(osuit) (CIL III, 12718 (p 2328,116) = ILJug III, 1511)**

²⁶ CIL III, 12756.

²⁷ Imamović 1977, 366–367; Mesihović 2011, 640.

²⁸ *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* je puno ime ove kohorte. Radi lakše analize spomenika neophodno se u kratkim crticama osvrnuti na historijat ove kohorte. Najprije treba naglasiti da ovu kohortu treba razlikovati od *Cohors prima Delmatarum*, koja je bila uglavnom stacionirana u Britaniji, te ove kohorte predstavljaju dvije potpuno različite auksilijarne jedinice. Kohorta čije ime se pojavljuje na epigrafskom spomeniku iz Doboja je vjerovatno nastala 80-tih godina prvog stoljeća nove ere nakon povlačenja rimskih legija s teritorije provincije Dalmacije. Za razliku od *Cohors prima Delmatarum* koja je čisto pješadijska, *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*, kao što joj i samo ime kaže je mješovita pješadijsko-konjička. Samo jedan kraći period ova kohorta se nalazila izvan matične provincije, i to za vri-

Sl. 6. Jupiterova ara na kojoj se spominje *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* s Makljenovca (Doboj) (Foto: A. Šačić)

Sl. 7. Natpisno polje Jupiterove stele s Makljenovca kod Doboja (Foto: A. Jašarević)

i Hercegovina u antičko doba“ ovu kohortu smješta u castrum u Doboju, iako naglašava da nije siguran u tačnost analize pronađenih epigrafskih fragmenata.³² Samim tim očigledno je da ni Bojanovski nije bio u prilici da vidi ovu aru koja se nalazila u depou Regionalnog muzeja u Doboju.

³² Bojanovski 1988, 328.

ju. Također ni Irma Čremošnik, iako je napisala najobimniju studiju o castrumu na Makljenovcu, koja je bila rezultat sistematskog istraživanja, nije našla dokaze da je tu bila stacionirana *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*.³³

Potvrda da je *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* bila stacionirana u castrumu na Makljenovcu dobar je pokazatelj da su Rimljani vodili računa i o međuprovincijskim granicama, a ne samo o limesu. Ako se navedena kohorta posmatra kao pogranična, onda se Apijanov podatak da je sva *Peonija*³⁴ od *Japoda do Dardanaca šumovita i duga*³⁵ poklapa s nalazima Prve Dalmatske mješovite kohorte. Do sada su nađeni dokazi njenog prisustva u Saloni (Solin kod Splita),

³³ Čremošnik 1984, 23-84.

³⁴ Šašel-Kos je detaljno razradila ovu problematiku u svojoj studiji „Appian and Illyricum“ i došla je do zaključka da Apijan zbog nepoznavanja ilirske etnografije miješa Peonce i Panonce (Šašel-Kos 2005, 275-389). Sam Apijan kaže da *su Peonci najveći narod duž Dunava (Istra) koji žive od (vjerojatno se misli sjevernije) od Japoda i Dardanaca* (App. Ill. 14, 40). Hronološki gledano u razdoblju u kome piše i živi Apijan te po događajima koje opisuje, izvjesno je da se podatak odnosi na ilirske narode Panonije, a ne Peonce.

³⁵ App. Ill. 22.

Klisu, Promoni,³⁶ Užicu, Čacku i Doboju.³⁷ Hronološki posmatrano Promona je prvobitno bila u graničnom prostoru dva ilirska naroda Liburna i Delmata.³⁸ Kasnije je pripadala pograničnom prostoru i ulazila u sastav provincije Dalmacije,³⁹ a to potvrđuje prisustvo natpisa podignutih od strane vojnih dužnosnika *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*. Prostor Užica i Čacka bi pak odvajao provinciju Dalmaciju od Mezije Superior, pa je iz tog razloga ova kohorta bila stacionirana na tom teritoriju. U skladu s navedenim, jasna implikacija je da je i Makljenovac kod Doboja bio najsjevernija tačka rimske provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni.⁴⁰ Pored kontrole međuprovincijske granice, zadatak ove kohorte je bio i nadgledanje transporta ruda iz rudarskih središta srednje i istočne Bosne (*Bostuae Nova, Domavia*) prema Sirmijumu. Kada je riječ o dataciji ovog spomenika, on ne može biti mlađi od drugog stoljeća iz dva razloga. U prvom stoljeću u castrumu je bila stacionirana *cohortis I Flavia Hispanorum*, dok je *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* formirana tek krajem prvog stoljeća. Treba podvući: ako se uzme za tačnu tvrdnja da Rimljani prilikom formiranja provincijskih granica vode računa o međuetničkim granicama ilirskih naroda (*peregrinus civitas*), onda bi Makljenovac bio i krajnja sjeverna granica Dezidijata (*civitas Desitiates*).

³⁶ Određivanjem geografskog položaja Promone bavili su se različiti historičari. Tako Zaninović smatra da je Promona Tepljuh, južno od Knina (Zaninović 2008, 181), a Bilić-Dujmušić navodi da je to Velika Orišnica (Bilić-Dujmušić 2004, 465). Šašel-Kos Promonu locira između Petrovog i Kosovog polja (nekih 8 km sjevernije od Drniša i 19 km južnije od Knina) (Šašel-Kos 2005, 444).

³⁷ Bojanovski 1988, 356; Mesihović 2011, 258.

³⁸ To se može zaključiti iz Apijanovog svjedočenja da su Delmati dok je Cezar ratovao s Keltima okupirali grad Promonu od Liburna. (*App. Ill. 12, 34*) Čitajući Apijana može se zaključiti da je Promona u vrijeme Oktavijanove kampanje Delmatski pogranični grad.

³⁹ Sjeverozapadnu granicu bi u ovom slučaju trebalo tražiti u nekom prirodnom ograničenju poput planine Promin, čije se ime etimološki veže za grad Promonu.

⁴⁰ Zahvaljujući potvrdi nalaza koji dokazuje prisustvo kohorte koja je gotovo sve vrijeme svog egzistiranja provela u provinciji Dalmaciji, odnosno kohorte koja je ujedno i pogranična te karakteristična samo za rimsku provinciju Dalmaciju, za logor u Makljenovcu potvrđuje se da ipak nije bio samo etapna stanica na putu rimskih jedinica. Zaključak koji iznosi Bojanovski, da je ovaj logor peripanonski te i samim tim da je faktički pripadao Panoniji (Bojanovski 1988, 328), ovaj nalaz ne potvrđuje.

Zaključak

Ukoliko su pisani izvori desna ruka svakog historičara, utoliko su materijalni, u prvom redu epigrafski spomenici, prsti te iste ruke. Metafora je ovo koja možda na prvi pogled nije svojstvena historijskoj nauci, ali u izučavanju teritorijalne, upravno-administrativne strukture društvenih procesa i historije svakodnevnice je opravdana. Četiri epigrafska spomenika koja su analizirana u ovom radu otvaraju dosta širok dijapazon tema kojima bi se u budućim historijskim istraživanjima trebala posvetiti pažnja. Prije svega, pri tome se misli na pitanje južne granice rimske provincije Panonije koja je prolazila kroz sjevernu Bosnu te pitanja rimskih cesta i radionica za proizvodnju opeke.

Premda se često ovakve teme u historiografiji tretiraju kao čisto tehničke teme čiji je osnovni cilj osnovna analiza i datacija teksta natpisa, ovaj rad je bio koncipiran tako da pored leksičke i onomastičke analize građe sagleda koje mjesto ta građa zauzima u mozaiku kulturno-historijskih procesa u vrijeme principata. Miljokaz cara Maksimina Tračanina pokazuje da zbog svoje izolovanosti *damnatio memoriae* nad njegovim likom i djelom nije u unutrašnjosti bila toliko raširena. To zapravo dokazuje da informacije, pa i značajne za rimsku državu, nisu bile transparentne čak ni među činovnicima u unutrašnjosti. Miljokazi, naime, spadaju ipak u domen javnih građevina za koje su nadležni određeni upravni organi. Za razliku od miljokaza cara Maksimina Tračanina i njegovog sina Maksimusa, fragment cipusa pronađen također u okolici Trebinja ne daje nikakve značajnije podatke i čak se porijeklo čiji je to bio nadgrobni spomenik ne može odrediti. Ipak, ova vrsta spomenika je važna jer pomaže da se upotrebom statističke metode prate određene faze romanizacije.

Rekonstrukcija teksta s pečata na opeci s Makljenovca zahtijevala je analizu epigrafske građe s puno šireg prostora u odnosu na onaj na kome je nađena. Istraživanje je pokazalo da se skraćenica CVC pojavljuje na puno više natpisa u Britaniji i Narbonitanskoj Galiji u odnosu na zapadnobalkanske provincije. Njena upotreba je bila dosta kratkoročna i veže se za obnovu *Panteona* (*Pantheon*) u Rimu. Godine 202. Septimije Sever i njegovi sinovi su obnovili taj čuveni hram i zbog tog čina na natpise su stavljali *C(aesari)*

v(etustate) [c(orrupum)]). Sam taj podatak pokazuje usku povezanost rimskih provincija i određeni oblik centralizma. Estetski, pečat je vrlo lijepo urađen, s kapitalom koja zbog preciznosti oblika više ukazuje na uvoz nego na domaću proizvodnju. Također, ranija sistematska istraživanja na terenu nisu rezultirala pronalaskom natpisa na opeci na Makljenovcu, što je neuobičajeno ukoliko je tu postojala radionica. Vrijednost ovog fragmenta opeke i njegovog pečata je ta što dokazuje da je u periodu od 202. do 211. godine castrum na Makljenovcu građevinski obnavljan. Moguće je da je to bila investicija države u znak zahvalnosti Kohorti I dalmatskoj mješovitoj (*Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*) zbog njenog učešća u ratovima protiv Parta (197–198. godine) kada je prvi i zadnji put napustila matičnu provinciju.

Do sada se samo pretpostavljalo da je spomenuta kohorta bila stacionirana u *castrum* na Makljenovcu. Većina bosankohercegovačkih antičkih historičara i arheologa se pozivala na Alföldijevu tvrdnju da je fragment are dio spomenika na kojem se spominje *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* (CIL III, 12758 = CIL III, 14618b). Do sada spomenuta Alföldijeva pretpostavka je bila jedini dokaz za prisustvo te kohorte u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, relativno dobro očuvana Jupiterova ara koju je u depou Regionalnog muzeja u Doboju pronašao arheolog Aleksandar Jašarević potvrdila je da je Alföldi bio u pravu. Za historičare ovakvo otkriće je važno jer daje odgovor na pitanja na koja odgovor za sada nisu dala literarna vrela. Prije svega tu se misli da ovaj natpis potvrđuje da je Makljenovac kod Doboja bio najsjevernija tačka rimske provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni. Također dokazuje da Rimljani kao veliki praktičari vode računa i o unutrašnjim granicama svoje države, a to je problematika koja je u dosadašnjoj bosankohercegovačkoj historiografiji bila poprilično zanemarena. Na kraju treba istaći da se kroz rad nije nastojalo pobijati ili potvrđivati ranija mišljenja, već analizu neobjavljene građe metodološki obraditi tako da u narednim fazama istraživanja pomogne pri definiranju konkretnog naučnog problema.

Summary

Four previously unpublished epigraphic monuments

Hundreds of epigraphic monuments, that were found by now in Bosnia and Herzegovina, make authentic evidence about political, cultural and social heritage of the people of that time in the province of Dalmatia (*Dalmatia*) and two parts of Pannonia (*Pannonia Superior* and *Pannonia Inferior*). Although systematic research is unknown, the number of newly discovered epigraphic monuments in Bosnia and Herzegovina has increased significantly and four more epigraphic monuments will be added to the body of epigraphic material. Two of them were found in the wider area of Trebinje, while the rest were found in Crkvina near Makljenovac (Doboj). All four monuments belong to different types of epigraphic inscriptions. A milestone and a fragment of a cippus was found in Trebinje. The milestone dates from the III century and can be put in year 236 during the reign of the emperor Maximinus Thrax (*Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus Augustus* 235–238) and his son Maximus (*Gaius Iulius Verus Maximus Princeps Iuventutis*). There is a possibility that the monument was a part of communication network that was passing through the Nevesinje field to Sarajevo field or to the municipal unit *Aque*. This milestone is today exposed in the Museum of Herzegovina.

In the body of epigraphic material from the area of Epidaurus (*Ager Epidauritanus*) should also be added epigraphic tombstone found in 1999 in Trebinje. Only three partial lines of text have been preserved. As on the majority of sepulcher monuments from the area of Trebinje, a person mentioned in its inscription has *nomen Aelius*. Based on the gentile nomen it can be concluded that *terminus ante quem* of the monument's origin is the first half of the II century AD.

The third epigraphic finding that has been analyzed in this work is a seal on the brick found in the locality of Makljenovac near Doboj. Inscription on the brick from Crkvina near Makljenovac is rather unusual for the Western Balkans area. Its analysis required comparison to textually similar inscriptions from the other parts of the Roman Empire. This type of text is mostly present on public (*tituli publici*) or private inscriptions from the buildings (*tituli privati*), and it has the purpose of honorary inscriptions and is rarely used as a seal on the objects that are used (*instrumentum*). The seal shows that the brick dates from the period of reign of the emperor Septimius Severus (Caesar *Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus* 193–211).

Terminus ante quem of the brick's manufacture is year 202, while *terminus post quem* is year 2011. Word *cesar* should be read in plural because all monuments that have abbreviation CVC are referring to principes Septimius Severus and his sons and successors Caracalla and Geta. Possibility of workshop's existence shouldn't be denied, because it would exist over a relatively short period of time and closely related to internal purposes of building a castrum. These workshops were not obligated to put a seal on a material that was produced for internal purposes, that didn't include masive production for export, or they would put it on a smaller number of produced items. However, great dislocation of epigraphic material with abbreviation CVC would mostly point to import than to domestic production.

In Crkvina near Makljenovac was found another ancient epigraphic monument that wasn't published by now. This is a votive ara dedicated to supreme Roman god Jupiter. From all epigraphic monuments mentioned in this work, maybe it would be pretentious to say that this votive ara is the most valuable, although its analysis can give some guidelines regarding specifying interprovincial borderline for Dalmatia and Pannonia. Historical value of this monument is not in votive formula or onomastic structure of dedicant's name, but in the name of cohort that appears on it. In the third line of text can be seen what's left of a word *Delmatis* – a dative of the word *Dalmatarum* that was official name for cohort. In the fifth line, a formula is preserved that specifies this was the case of *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*. This is first material evidence for the existence of this cohort in Dobož. Cohort, whose name appears on epigraphic monument from Dobož, probably dates from '80s of the first century AD, after withdrawal of the Roman legions from the province of Dalmatia. This cohort is considered the one that was *de facto* for entire principate stationed in its „native“ province of Dalmatia and that it represents one of the indigenous cohorts, conditionally speaking. Confirmation that *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* was stationed in castrum on Makljenovac is a good indicator that Romans took care of interprovincial borderlines, not only limes.

Bibliografija

Kratice

AEM Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien

AE L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
 ANUBiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
 CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
 CIL *Corpus Inscriptiones Latinarum*
 GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
 ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*
 N. S. Nova serija GZM od 1945 sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S.
 Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
 SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
 WMBH Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien

Izdanja izvora

Antoninov Itinerarij 1848: Parthey, G. / Pinder, M. 1848, Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, F. Nicolai, Berlin 1848, 1-234.
 Apijan 2005: Šašel-Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Situla 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005, 52-81.
 Velej Paterkul 1955: Shipley, F. W. 1955, Velleius Paterculus, Compendium of Roman History 1955, LCL.

Literatura

Alföldy, G. 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae XIV, Budimpest 1962, 259-295.
 Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela XLVII, CBI 2, ANUBiH, Sarajevo 1974.
 Bojanovski, I. 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II Prahistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Godišnjak XVII, CBI 15, ANUBiH, Sarajevo 1978, 63-175.
 Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LXVI, CBI 6, ANUBiH, Sarajevo 1988.
 Čremošnik, I. 1984, Rimski castrum kod Doboja – Das riimische Castrum bei Dobož, GZM, N. S. Arheologija 39, Sarajevo 1984, 23-84.

- Bilić-Dujmušić, S.* 2004, Oktavijanova kampanja 34-33. god. pr. Kr. (rukopis doktorske disertacije), Zadar 2004.
- Holder, P.* 1980. *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, London 1880.
- Imamović, E.* 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Kraljević, G.* 1984, *Rimski novci iz castruma kod Doboja – Römische Münzen vom Castrum bei Dobjo*, Sarajevo 1984, 85-87.
- Lőrincz, B.* 2005, *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, Budapest 2005.
- Matijašić, R.* 2002, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002.
- Mesihović, S.* 2011, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo 2011.
- Möcsy, A.* 1983, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „Dissertationes Pannonicae“, Budapest 1983.
- Pedišić, I. / Podrug, E.* 2008, *Antički opekarski pečati iz fundusa muzeja grada Šibenika*, *Opuscula Archaeologica*, Radovi Arheološkog zavoda, Zagreb 2008.
- Sergejevski, D.* 1948, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, GZM N. S., sv. III, Sarajevo 1948, 43-62.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1963, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, (ILJug I), Ljubljana 1963.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1978, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, (ILJug II), Ljubljana 1978.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1986, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, (ILJug III), Ljubljana 1986.
- Šašel-Kos, M.* 2005, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana 2005.
- Škegro, A.* 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij, Zagreb 1999.
- Zaninović, M.* 2008, *Beneficarii consularis na području Delmata*, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb 2008, 181-184.